

Апокриф

часопис

*"Вона прийшла,
непрохана й
неждана..."*

Василь Симоненко

ББК 84.4 (УКР 6-5)

Редактори:
Горідько Т.
Журавльова О.
Журбенко О.
Назаренко В.
Прилуцька І.

Шеф-редактор:
Прилуцький О.І.

*"Вона прийшла,
непрохана й
неждана..."*

Василь Симоненко

м. Черкаси: «ІнтролігаТОР», 2022. – 128 с.
ISBN 978-617-7787-48-7

Твори друкуються в авторському редагуванні.

Часопис видано за сприяння Черкаської обласної організації «Громадська організація людей з обмеженими можливостями «День».

ББК 84.4 (Укр 6-5)

© Видавництво «ІнтролігаТОР»,
оригінал-макет, 2022

ISBN 978-617-7787-48-7

*Людина прагне до знань, і, як тільки
в ній згасає бажання знання, вона
перестає бути людиною.*

Фрітьйоф Нансен

НАУКА І КРАЄЗНАВСТВО

ПОЛКОВНИКИ ЧЕРКАСЬКОГО ПОЛКУ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО

Відповідно до Круківської угоди 1625 р., укладеної козаками з урядом Речі Посполитої, Військо Запорозьке реєстрове реорганізовувалося за адміністративно-територіальним принципом. Так з'явилися шість козацьких полків: Чигиринський, Черкаський, Переяславський, Білоцерківський, Корсунський і Канівський (з 1649 р. їх кількість зросла до 16). Очолювалися ці підрозділи полковниками, посада яких вважалася виборною, проте в певні періоди їх призначення фактично регламентувалося «зверху»: польським урядом, або ж повновладним гетьманом. Черкаський полк із центром в м. Черкаси впродовж більш як півстоліття займав одне з ключових місць у ієрархії підрозділів Війська Запорозького та Гетьманщини. На сьогодні маємо достатньо наукових досліджень, присвячених як самим козацьким полкам, так і персоналіям їх старшинського складу. Але якщо взяти для прикладу Черкаський полк, доводиться констатувати, що персональний склад його полковників вивчений недостатньо. Це нам наочно ілюструє різнобій у списках черкаських полковників, які містяться в працях різних дослідників [28, с. 98–99; 36, с. 205; 39; 40; 44, с. 681; 54 с. 66; 55] (Рис. 1).

Спробуємо здійснити ревізію цього переліку, спираючись на наявні документальні та історичні джерела. Останнє слово тут має бути за першоджерелами – документами того часу. Але треба бути вкрай обережним, адже в більшості московських документів, наприклад, прикметник «черкаський» (стосовно людей, козаків, міст та ін.) вживався не у вузькому значенні (щодо міста Черкаси), а у більш широкому: черкаські люди – мешканці південно-східного прикордоння Речі Посполитої, черкаські міста – населені пункти там само, черкаси або черкаські козаки – подніпровські та запорозькі козаки, черкаський гетьман – гетьман Війська Запорозького та ін. Так само сполучення «черкаський полковник» могло іноді не мати прямого відношення до Черкас і Черкаського полку, а означати «козацький полковник». Приміром, в листах московських урядників 1649–50 рр. «черкаськими полковниками» названі різні представники козацької старшини, далекі від Черкас: посол та дипломат Силуян Мужилівський, чернігівський полковник Мартин Небаба, брацлавський Данило

Нечай, миргородський Матвій Гладкий, ніжинський Прокіп Шумейко та ін. [2, с. 342–343, 358, 378; 7, с. 360].

Першим із відомих нам полковників Черкаського полку Війська Запорозького реєстрового називають **Грицька**. Разом із іншими реєстровими козаками він брав участь у Смоленській війні 1632–34 рр. Як «полковник Гришка Черкаскій» він постає серед інших полковників у відписці до Розрядного приказу, яка стосувалася облоги польсько-козацьким військом м. Севськ на Сіверщині (1–7.III.1634) [1, с. 586]. Не виключено, що саме цей Грицько є тим самим козацьким полковником Григорієм Васильовичем (Григорієм Черкашенином), який згадується серед черкаських козаків, котрі у 1612 р. під час попередньої польсько-московської війни здійснили зухвалу військову експедицію на Руську Північ (!) до м-ка Каргополь (суч. Архангельська обл.) [26, с. 263]. Ймовірно, його сином був Мартин Грицькович, який із 1638 р. числився сотником Черкаського полку.

Наступний із відомих нам черкаських полковників – **Яків Гугнивий**. Він очолював полк у 1637 р., коли розпочалося антипольське повстання під проводом Павла Бута (Павлюка). Тоді разом із черкаськими реєстровцями Я. Гугнивий підтримував повсталих козаків. Після поразки під Кумейками він згадується в листі-капітуляції реєстрових і запорозьких козаків, написаному в м-ку Боровиця, та присягає на вірність Речі Посполитій (24.XII.1637) [75, с. 66]. Поляки не пробачили черкаським реєстровим козакам та їх полковнику зраду та перехід на бік повсталих – урядові війська за наказом великого гетьмана коронного Станіслава Конєцпольського спалили полкове місто разом із замком [45, с. 311].

Після капітуляції повстанців під Боровицею на місце усунутого полковника Я. Гугнивого прийшов лояльний до поляків **Каленик Прокопович**. До цього він згадувався, як учасник походу гетьмана Михайла Дорошенка на Крим (1628 р.) [45, с. 168]. На посаді очільника Черкаського полку перебував у 1638 р. – під час козацьких повстань під проводом Якова Острянина та Дмитра Гуні. Як полковник черкаський, К. Прокопович постає в присязі, даній реєстровцями королю і великому гетьману коронному під час облоги повсталих козаків в уроч. Старця коло гирла р. Сула (7.VIII.1638) [75, с. 177]. Згодом брав участь у «загальній раді» реєстрових козаків, скликаній в Києві польним гетьманом коронним Миколаєм Потоцьким [75, с. 188]. Оскільки Прокопович не мав шляхетського походження, він не міг перебувати на посаді полковника після прийняття «Ординації» 1638 р. Натомість був призначений осавулом Черкаського полку [75, с. 194].

Отже, згідно з «Ординацією Війська Запорозького реєстрового, що перебуває на службі Речі Посполитої» (4.XII.1638), на посаду козацьких полковників могли претендувати виключно особи шляхетського походження: «обрані з родовитої шляхти, досвідчені у військовій справі, цілком придатні до цієї служби в інтересах Речі Посполитої» [75, s. 193]. Таким став польський шляхтич **Ян Гіжицький** (саме Ян, а не Дем'ян, як стверджує В. Заруба). Він походив із роду Гіжицьких гербу «Гоздава», які проживали в Західній Мазовії [65, s. 60–64]. До цього керував козацькою хоругвою в полку писаря польного коронного Александра Домініка Казановського, брав активну участь у придушенні козацьких повстань 1637–38 рр. Як черкаський полковник пан Я. Гіжицький фігурує серед новообраної козацької старшини, яка перерахована в «Ординації» [75, s. 193]. Можливо обіймав цю посаду до поч. 1640-х рр.

У 1644 р. згадується наступний черкаський полковник пан **Якубовський**: шляхтянка Софія Засановська позивала на нього в Черкасах за наїзд козаків на с. Погоріле (напевне, біля суч. с. Сердегівка на Шполянщині) [36, с. 64]. Як і його попередники, він походив із польського шляхетського роду. Найімовірніше, це Якубовські гербу «Топур», які вийшли з Малопольщі [66, s. 160–161; 68, s. 429–432]. Представники цього роду відомі у 1-й пол. XVII ст. і в Україні: Юзеф Якубовський одружився з княжною Анною з Ружинських, онучкою отамана запорозьких козаків (1579–1586) князя Михайла Івановича Ружинського [78, s. 416].

Досі дехто помилково відносить до черкаських полковників Івана Дмитровича Барабаша. Вважається, що цю посаду він обіймав у 1646–48 рр., але це твердження є хибним. Він народився в Черкасах у відомій козацько-старшинській родині Барабашів, його батько Дмитро Богданович Барабаш – гетьман Війська Запорозького реєстрового у 1617–18 рр. Без сумніву, молодий гетьманич мав непогані перспективи, але не міг розраховувати на посаду полковника, бо ж діяло одне з положень «Ординації» 1638 р., за яким козацький полк міг очолювати лише виходець з родовитої шляхти. Барабаші такими не були (якийсь Богуш Барабаш за тією ж «Ординацією» числився одним із сотників Черкаського полку), тож Іван посів місце військового осавула, яке було нижчим за статусом від полковницького, але не вимагало шляхетського походження. Тим не менше, завдяки цій посаді він долучився до генеральної старшини Війська Запорозького. Саме осавулом І. Барабаша називали польські історики поч. XIX ст.: Єжи Самуель Бандтке [64, s. 302] та Каєтан Квят-

ковський [72, с. 329]. У квітні 1646 р. Барабаш перебував у складі козацького посольства до Варшави (там само був і Богдан Хмельницький). Тоді король Владислав IV Ваза мав намір використати козаків у морській військовій експедиції проти Османської імперії [76, с. 134], але цим планам завадили початок національно-визвольної війни та смерть монарха. Барабаш залишився вірним Речі Посполитій і навесні 1648 р. разом із іншим військовим осавулом Ілляшем Караїмовичем, реєстровцями на чолі з трьома полковниками (черкаським – С. Вадовським, чигиринським – С. Кречовським і корсунським – В. Гурським) і загоном німецьких найманців-драгунів відправився на човнах із Черкас вниз по Дніпру для придушення повстання на Запорозжжі. Але по дорозі реєстрові козаки, загітовані прихильниками Б. Хмельницького, збунтувалися й перебили старшину та драгунів (тоді ж загинув і І. Барабаш).

Після трагічної загибелі Барабаша почали поширюватися чутки, що він, нібито, отримав від короля гетьманські клейноди і лист-привілей для козаків, за яким відновлювалися свободи для Війська Запорозького, зокрема дозволялися вибори гетьмана, скасовані «Ординацією» 1638 р. Начебто, побоюючись того, що на цю посаду могли претендувати інші представники старшини (зокрема й Хмельницький), І. Барабаш приховав цей документ. У козацьких літописах, створених на початку XVIII ст. (Самійла Величка, Григорія Грабянки) описується історія, пов'язана із цими документами: Богдан Хмельницький хитрістю викрадає їх із черкаського будинку Барабаша і тікає з ними на Запорозжжя (лише в «Літописі» Самовидця антиподом Хмельницького виступає не І. Барабаш, а Ілляш Ормянчик – Ілляш Караїмович). Цей самий сюжет ліг в основу «Думи про Хмельницького і Барабаша» [43, с. 15–23]. І в літописах, і в народній думі Іван Барабаш постає, як «кум Хмельницького», окрім того, у «Літописі» Грабянки він названий «козацьким генеральним осавулом» [30, с. 889], а в думі – «гетьманом молодим» (наказним гетьманом Барабаша безпідставно величає й автор «Історії русів»). Літописець С. Величко назвав І. Барабаша «черкаським полковником» [30, с. 221–224], але це очевидна помилка, адже останній на той час обіймав посаду генерального осавула, а черкаським полковником був С. Вадовський [57, с. 169]. Втім, саме з подачі Величка й нині деякі помилково відносять І. Барабаша до очільників Черкаського полку. Це хибне твердження стало постулатом, коли з'явилося в працях істориків М. Костомарова, М. Максимовича, а також у художній літературі: відомому романі польського письмен-

ника Генріка Сенкевіча «Вогнем і мечем» (1884–1888), історичній трилогії Михайла Старицького «Богдан Хмельницький» (1894–1897) та ін. Причому в перелічених художніх творах «черкаський полковник» постає, як людина похилого віку, забрезкла, схильна до черевоугодництва та алкоголізму тоді, як сучасник Барабаша полковник Корицький у своєму листі до сандомирського воєводи князя Заславського від 1648 р. називає його «*czerkaski kozak, junak bardzo dobry*» [25, с. 28–30].

Твір Самійла Величка, подібно до інших «літописів» ранньомодерної доби, є не стільки історичним, як художньо-компілятивним джерелом, у якому козацькі міфи тісно переплетені з реальними подіями [31, с. 152–157; 57, с. 184]. Причому літописець нерідко вдавався до фальсифікацій: стилізував листи та універсали від імені Хмельницького, у які вкладав власні соціально-політичні погляди. До таких фейкових гетьманських «документів», відноситься й лист, який Хмельницький, нібито, написав після втечі на Запорожжя й адресував «Пану Барабашу, полковнику черкаському» [24, с. 639–640; 30, с. 224–225]. У ньому Б. Хмельницький звинувачує в початку повстання саме Івана Барабаша, котрий, начебто, утаїв від козаків королівські привілеї. Окрім того, що Барабаша названо «черкаським полковником», документ містить інші вигадки та неточності: пан Чаплинський чомусь названий чигиринським старостою, хоча насправді був його намісником – підстаростою. До того ж дивно, чому чигиринський сотник Хмельницький наприкінці листа перепрошує за те, що «без відома і позволення» покинув Чигирин не у чигиринського полковника (свого безпосереднього начальника), а у черкаського? Врешті-решт, і дата документу – 27 грудня 1648 р. – виглядає абсолютно нереальною, адже на той час Барабаш був вже понад півроку, як покійний (!). Таким чином, вся ця історія про викрадення Хмельницьким у Барабаша козацьких привілеїв, в контексті якої останнього названо черкаським полковником, є літературним вимислом, що мав на меті виправдати втечу майбутнього гетьмана на Січ та початок повстання. Як зазначив історик Микола Петровський: «Легенда про ці привілеї потрібна була Величкові, як і літописцям-ідеологам козацтва, щоб легалізувати революцію Хмельницького» [57, с. 186].

А ось кого несправедливо обійшла вітчизняна історіографія, так це **Станіслава Котарського**. Втім саме як очільник Черкаського полку Війська Запорозького реєстрового він фігурує в працях польських істориків, генеалогів і геральдистів [67, с. 376; 69, с. 327; 77, с. 331]. Походив Станіслав із

польського шляхетського роду Котарських гербу «Пнейня», які вийшли з Мазовії, а згодом осіли на Західному Поділлі. Він був сином Владислава Котарського, чашника летицівського. Невідомо коли пан Котарський очолив Черкаський полк, але достеменно знаємо, що обіймав він цю посаду у 1647 р., адже саме черкаським полковником його названо в листі короля Владислава IV Вази від 6.VI.1647 р. У ньому монарх доручає С. Котарському владнати з підлеглими козаками проблеми, які могли б виникнути в зв'язку з фундацією католицького костелу та домініканського монастиря в Черкасах [69, с. 327] (цей проект так і не був реалізований через початок Хмельниччини).

На початку наступного 1648 р. посаду черкаського полковника обіймав вже пан **Станіслав Вадовський**. Він також був польським шляхтичем: походив з роду Вадовських гербу «Остоя», які вийшли з Малопольщі. Предки Станіслава в кількох поколіннях були «мужами лицарськими», а його самого Каспер Несецький характеризував: «з молодості на лицарській ниві заслужений» [70, с. 208]. Пан Вадовський був призначений очільником Черкаського полку реєстрових козаків на початку національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького. На чолі козацької хоругви він мав брати участь у придушенні повстання, але загинув навесні 1648 р. разом із військовим осавулом І. Барабашем та іншою козацькою старшиною від рук бунтівних козаків [25, с. 29–30; 48, с. 106]. С. Вадовський став останнім польським шляхтичем, який очолював Черкаський полк у період Десятиліття «золотого спокою» (1638–48 рр.). Дивно, але чомусь (вочевидь, через політичні та ідеологічні міркування) в науковій літературі, присвяченій історії Черкаського полку, ніколи не акцентувалося на тому факті, що цілих 10 років ним командували вихідці з польської шляхти.

З початком Хмельниччини полковий устрій Війська Запорозького зберігся, але окрім адміністративно-територіальних полків, з'явилися нерегулярні (із запорожців і «черні»), очолювані наближеними до гетьмана козацькими ватажками. Називалися вони по імені свого полковника. Саме таким іменним полком командував Максим Кривоніс [47, с. 142]. Залучення ж Кривоноса до черкаських полковників є помилковим – в жодному історичному документі, чи навіть козацькому літописі він не фігурує на цій посаді. Навпаки, полк Кривоноса чітко вирізнявся від Черкаського: у листі кам'янецького каштеляна Станіслава Лянцкоронського до львівського підсудка Яна Виджги від 13.V.1649 р. значиться, що серед козацьких полків, які рухалися на Волинь,

були «полк Маньків та Черкаський і другий полк, що його водив Кривоніс» [20, с. 221–222]. «Полковником черкаським» М. Кривоноса іменують лишень в художній літературі історико-романтичного напрямку: романі «Вогнем і мечем» Г. Сенкевича, трилогії «Богдан Хмельницький» М. Старицького та ін. Тож не дивно, що ця помилка й до сьогодні має численні повторення не лише в довідковій літературі [59, с. 125; 73], але й у працях авторитетних дослідників козащини [28, с. 98; 29, с. 244; 46, с. 166, 169; 54, с. 66; 55, с. 144].

Сталим міфом є й твердження про походження Кривоноса з Черкащини – з смт. Вільшана (кол. м-ко Ольшана), що на Городищині. Воно ґрунтується на «Думі про Хмельницького і Барабаша», де серед найближчих соратників гетьмана фігурує «полковникъ Максимъ Ольшанській» [43, с. 21]. Історик Ю. Мицик, пов'язуючи Кривоноса із черкаською Вільшаною, таким чином намагався довести, що той був саме черкаським полковником: «...фактом є те, що Кривоніс очолював саме Черкаський полк, на території якого знаходилася Вільшана. Адже, як відомо, полковники повстанців за незначними винятками очолювали ті полки, які формувалися в їхніх рідних краях» [46, с. 166]. Але ж ця Вільшана/Ольшана ніколи не входила до Черкаського полку – це сотенне містечко полку Корсунського (!) [28, с. 181]. До того ж поза межами Черкащини існує багато населених пунктів із схожими назвами. Наразі у дослідників немає одностайної думки щодо батьківщини М. Кривоноса: Київщина, Брацлавщина, Волинь чи Мстиславщина (Білорусь)? [15, с. 27–29; 37, с. 73].

А ось у записках польських комісарів про перемовини з козаками в Переяславі на поч. 1649 р., як «starszy pułkownik Czerkaski», згадується відомий державний діяч часів Хмельниччини Федір Якубович Вешняк [50, с. 318]. Він же в Реєстрі Війська Запорозького (16.Х.1649), укладеного за умовами Зборівського мирного договору (далі – РВЗ 1649 р.), значиться, як полковник чигиринський [58, с. 27]. В результаті у ранніх працях історика Миколая Костомарова з'явилися дві «особи»: «Вешнякъ полковникъ Черкаській» та «Чигиринскій полковникъ Оедоръ Якубовичъ» [32, с. 33, 313]. На цей казус звернув увагу ще Михайло Максимович: «Тут ошибка только в имени полка: надо было сказать Чигиринский; а был Вешняк старшим полковником потому, что Чигиринский полк считался старшим, ибо при нем числится и сам гетман с войсковою (генеральною) старшиною» [44, с. 404]. Максимович не лише вказав на помилку польських комісарів, але й обґрунтував, що Вешняк і Федір Якубович – це один і той же козацький полковник Федір Якубович Вешняк, який насправді очолю-

вав не Черкаський, а Чигиринський полк. В своїх пізніших працях М. Костомаров погодився із висновками свого колеги, але первинне помилкове твердження зажило своїм життям: як черкаський полковник Федір Вешняк згаданий у романі Г. Сенкевича «Вогнем і мечем». Сучасні історики вірно ідентифікують його саме, як очільника Чигиринського полку, але, нажаль, міф про «черкаського полковника» Вешняка живий і донині. Це відображено, наприклад, на його портреті роботи черкаського художника Данила Нарбута із серії «Сподвижники Б. Хмельницького» (1990): «Федір Вешняк, полковник Черкаський». Нарешті, чомусь у Черкасах, а не в Чигирині його ім'я присутнє в міській топоніміці – провулок Федора Вешняка.

Насправді, на початку національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького Черкаський полк очолювали зовсім інші особи. Так, у сер. 1648 р. як черкаський полковник згадується **Марко Тарасович**. Він постає в матеріалах допиту полоненого козацького розвідника Яреми Концевича: в м. Галич 31 липня 1648 р. він розповів полякам, що служив «Markowi czerkaskiemu pułkownikowi» і, що той («Tarasowicz») відправив його в розвідку [50, с. 261–262]. Можливо, це той самий Марко, котрого через рік бачимо в РВЗ 1649 р., але вже на посаді сотника Черкаського полку (очолював Маркову сотню) [58, с. 73].

Вже у 1649 р. в кількох документах на посаді очільника Черкаського полку фігурує **Манько**. Його вперше зустрічаємо навесні цього року в звіті московського посла Григорія Унковського, який передавав від царя Алексея Михайловича платню для гетьмана Б. Хмельницького та козацької старшини. Унковській зазначає, що також було заплачено: «В Черкаском [городке] полковнику Маньку, да сотнику Ивану Кравченку дано по паре соболей для того, что они сказывали про крымские вести» [17, с. 161]. Тобто черкаського полковника Манька московіти використовували як інформатора, що доносив про зносини козаків із татарами. Наступного разу бачимо його в листі кам'янецького каштеляна Станіслава Лянцкоронського до львівського підсудка Яна Виджги (13.V.1649): його полк згадується серед тих, які рухалися на Волинь [20, с. 221–222]. Черкаський полк і його полковник Манько («Mańko») постають також у переліку козацьких полків, які брали участь у Збаразько-Зборівській кампанії (липень-серпень 1649 р.) [20, с. 360–362].

На поч. 1649 р. (між згадками про Марка Тарасовича та Манька) черкаським полковником названий **Топіха**. Як «Topicha Pułkownik Czerkaski» він постає в листі поділь-

ського полковника Івана Федоровича (Богуна?) до старости скальського пана Станіслава Лянцкоронського (24.II.1649) [79, s. 492]. Вочевидь саме Черкаський полк, як «Топижин», згадується навесні 1649 р. [47, с. 143]. Не поділяю думки тих дослідників, які вважають, що Марко Тарасович, Манько та Топіха – це одна особа. Тим більше, що у помяннику Києво-Межигірського монастиря вписаний черкаський полковник «Миронъ Топѣха» [56, с. 309]. На думку Віри Панащенко, у 1648 р. черкаським полковником був ще й Богдан Топига, але це не відповідає дійсності, бо він («Bohdan Topiczka») – сотник Черкаського полку за «Ординацією» 1638 р. [75, s. 194].

В списку полків Війська Запорозького, внесених гетьманом Б. Хмельницьким до гродських книг київських (після 24.VIII.1649), на чолі Черкаського полку значиться вже **Ясько Воронченко** («Jaśko Woronczenko») [20, с. 363]. Польський історик Веспасіан Коховський називав Воронченка іменем Іван (латиною): «Ioannes Woronczenko» [71, s. 186]. Іваном його іменує також літописець Г. Грабянка [30, с. 905]. І в цьому немає нічого дивного, адже Ясько – це староруський варіант імені Іван. «Яско Воронченко» фігурує на посаді черкаського полковника в РВЗ 1649 р. [58, с. 63]. Ясько походив із козацького роду, брав активну участь у національно-визвольній війні під проводом Б. Хмельницького. Найпевніше, був родом із Черкас (не поділяю думки В. Заруби, про те, що Ясько – син козака Переяславського полку Пархома Ворони [29, с. 89, 601], адже в реєстрі Черкаського полку також зустрічаються козаки з таким прізвищем: Іван Воронченко із сотні Островського). Згодом Я. Воронченка, як полковника черкаського, згадує в своєму донесенні московський посол Василій Унковській, який перебував у гетьмана Б. Хмельницького в Чигирині у жовтні 1650 р. Але, замість «Ясько», Унковській називає його «Яків» [7, с. 351]. Ймовірно, сталася плутанина зі схожими по звучанню, але зовсім різними по суті іменами Ясько і Яцько: якщо Ясько – форма імені Іван, то Яцько – Яків. Як «Яків Вовченко, черкаський полковник» він постає в німецькій хроніці «Театр Європи», де перелічувалися полковники гетьмана Хмельницького, які брали участь у битві під Берестечком (червень 1651 р.) [21, с. 471]. А ось у «Щоденнику» Станіслава Освенціма, де приводяться свідчення полонених козаків про військо Хмельницького напередодні цієї ж битви, очільником Черкаського полку названий Іван Малкевіч («Iwan Małkiewicz») [76, s. 323]. Найімовірніше, це той самий Ясько (Іван) Воронченко, а Малкевіч/Малкович – його по-батькові.

Саме час звернутися до «найзагадковішої» особи, яку багато хто називає черкаським полковником. Це такий собі Баран Худий (або Барановський), який, нібито, очолював Черкаський полк у 1651–1652 рр. після Я. Воронченка. Дійсно, якийсь «Baran Chudy, pułkownik Czerkaski» значиться серед підписантів Білоцерківського мирного договору (28.IX.1651), укладеного між гетьманом Війська Запорозького Б. Хмельницьким та урядом Речі Посполитої [51, с. 602]. Втім, переконаний, що його особа вигадана: «Baran Chudy» в тексті договору – це результат невірного прочитання латиницею кириличного підпису «Воронченко» при публікації документа. Недаремно ще М. Максимович сумнівався щодо цієї персони: «Верно ли прочитано это имя в подлиннике?» [44, с. 681]. Барановський же – брацлавський стольник, слуга магната князя Єремії Вишневецького, який брав участь у каральній експедиції проти козаків на Брацлавщині у 1648 р. Тож ніякий Баран Худий (а тим більше Барановський) у 1651 р. не був черкаським полковником. Ним залишався той самий Ясько Воронченко, принаймні до початку 1653 р., коли гетьман Б. Хмельницький призначає його очільником Прилуцького полку (згадується на новій посаді вже у березні 1653 р.) [18, с. 260].

На вакантне місце в Черкаси обирається **Яків Пархоменко**, який до того був полковником чигиринським (як «Parchomenko Iakow» присутній серед підписантів Білоцерківського трактату [51, с. 602]). Він походив із Черкас, з самого початку був учасником національно-визвольної війни. Як і у випадку з Яськом Воронченком, ім'я Пархоменка в документах різняться: Ясько-Іван або Яцько-Яків. Як «Яско Пархоменко» він фігурує серед козаків Шубцевої сотні Черкаського полку в РВЗ 1649 р. [58, с. 67]. Натомість Володимир Кривошея чомусь відніс його до роду Колосів (як «Яків Пархомович Колос») [37, с. 77]. Вперше на посаді очільника Черкаського полку «Ясько Порхоменко» постає в переліку козацьких полковників у звіті московського посольства Артамона Матвєєва та Івана Фоміна до гетьмана Б. Хмельницького (5.VII.1653) [18, с. 316]. Саме він, а не Ясько Воронченко, як помилково вважають деякі дослідники, постраждав од розлюченого «підпитого» гетьмана, який «порубилъ черкаського полковника Еска по лъвой рукѣ» під час наради щодо походу в Молдову у вересні 1653 р. на допомогу обложеному в Сучаві гетьманичу Тимошу Хмельницькому [9, с. 44]. Згодом черкаський полковник Я. Пархоменко згадується в списку козаків, котрі присягли в Переяславі на вірність московському царю Алексею Михайловичу (8.I.1654) [22, с. 126].

Того ж року він фігурує в листі Станіслава Вижицького до невідомого, де йдеться про похід козацького війська на Брацлавщину і Волинь: «Добірний роз'їзд Хмельницького силою 4000, над котрим старшим був черкаський полковник Ясько Пархоменко, вдарив на нечисленне польське військо, розбив його і взяв таборчик, захопив в полон панів Чехліньського, Мічиньського та ін. Чимало було вбито...» [23, с. 444]. Цих самих подій, датованих 15.IX.1654 р., стосується інша згадка про Я. Пархоменка: в донесенні воеводи Андрея Бутурліна московському царю йдеться про те, що гетьман Б. Хмельницький «изъ-подъ Бердичева къ Луцку послалъ запорожскихъ черкасъ пять полковъ, черкаского полковника Якова съ товарищи» [13, с. 72]. Після смерті гетьмана Б. Хмельницького (27.VII.1657) Пархоменко перестає бути очільником Черкаського полку.

Натомість за гетьманування І. Виговського (1657–1659) на посаді черкаського полковника бачимо **Федора Джулая**. Найвірогідніше, він походив з охрещених татар (прізвище – від тюрк. «джол», «джул», що означає «шлях»). У «Короткому літописі про війни поляків з козаками» згадується татарин Джулай («Dzuilaj»), «вождь польовий», який напередодні Хмельниччини (у 1647 р.) спільно із військом хорунжого коронного Александра Конєцпольського боронив південне прикордоння Речі Посполитої від кримців [50, с. 173]. Саме Ф. Джулай міг мати на увазі турецький мандрівник Евлія Челебі, котрий у 1658–59 рр. разом із союзним татарським військом проходив через Черкаси, коли називав черкаського полковника «проклятим безбожником, що відступився від татар» та «невірним, який є охрещеним татариним» [63, с. 82, 240]. Вже на поч. 1658 р. черкаський полковник Джулай згадується в числі козацької старшини, що отримала дарунки від московського царя: «дві пари соболів, по чотири рублі пара» [3, с. 100]. Згодом брав участь у придушенні повстання Мартина Пушкаря та Якова Барабаша. У серпні 1658 р. черкаський полковник Джулай відзначився тим, що зі своїми козаками напав на московський конвой, що супроводжував Барабаша до Києва, відбив бунтівного отамана та передав його на суд Виговському [34, с. 60]. Черкаський полковник Джулай брав активну участь в переговорах про унію України з Річчю Посполитою, підписав присягу козацької старшини, яка додавалася до Гадяцького трактату (7.IX.1658) [3, с. 147, 153, 156, 164; 19, с. 345]. Його син Семен Джулаєнко у травні 1659 р. перебував у складі козацького посольства на польський сейм [23, с. 407]. Згодом «Федоръ Джулай, полковникъ черкаской» постає серед козаць-

кої старшини, підписантів листа до наказного гетьмана Івана Безпалого, котрий займав промосковську позицію (написаний з табору під Конотопом 1.VII.1659) [14, с. 406]. Брав участь у Конотопській битві, опісля перемоги над московитами разом із іншою козацькою старшиною Війська Запорозького пише листа до царя Алексея Михайловича (18.VII.1659) [14, с. 415]. Також Ф. Джулай згадується в чолобитній московському царю від жителів м. Санжари (Полтавський полк) зі скаргою на дії козаків гетьмана Виговського: 12.XII.1659 р. на місто напали козаки трьох правобережних полків, серед яких фігурує й полк «Джулая, полковника Черкаського» [6, с. 285]. Після зречення І. Виговського й обрання гетьманом Юрся Хмельницького Джулай залишає посаду очільника Черкаського полку (можливо, причиною було одне з положень Переяславських статей 1659 р., за яким на старшинських урядах не могли перебувати не лише іновірці, але й вихрести). Але через 5 років ми знову побачимо його на цій посаді.

Наступним черкаським полковником став **Андрій Одинець**. Він походив із козацького або дрібношляхетського роду Одинців, родоначальником якого, ймовірно, був Петро Одинець, козацький отаман поч. 1620-х рр., соратник гетьмана Петра Сагайдачного. Андрій був сином черкаського полкового судді Якова Одинця (згад. 1651 р.). Учасник національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького – як «Анѣдрѣй Оѣдинѣченко» згадується серед козаків Шубцевої сотні Черкаського полку в РВЗ 1649 р. (у цій же сотні присутній його батько) [58, с. 67]. За гетьманування І. Виговського (1657–1659) А. Одинець обіймав посаду черкаського полкового осавула [3, с. 214; 23, с. 407]. Вже у вересні 1659 р. підтримував новообраного гетьмана Юрія Хмельницького, який спочатку орієнтувався на Московське царство. Тоді ж змінив на посаді очільника Черкаського полку Федора Джулая. Перед 28 вересням А. Одинець, як полковник черкаський, писав листи наказному гетьману Івану Беспалому та переяславському полковнику Тимофію Цецюрі [3, с. 254; 34, с. 113]. У жовтні 1659 р. брав активну участь у переговорах із посланцями московського царя в м. Переяслав, був присутній на козацькій раді, зібраній для затвердження Переяславських статей (17.X.1659), але на самому документі за нього підписався черкаський полковий писар Андрій Суличич [3, с. 255; 34, с. 116, 258–259, 272; 60, с. 114]. Деякі положення нового договору регламентували правила обрання на полковницькі посади: претенденти, зокрема, могли висуватися виключно однополчанами, тобто полковник міг очолювати тільки свій «рідний» полк [60, с. 119]. У грудні 1659 – січні 1660 рр.

черкаський полковник А. Одинець очолював козацьке посольство до Москви, яке мало на меті внести додаткові статті до нової Переяславської угоди [4, с. 1–2, 7–8; 52, с. 420]. Восени 1660 р. був серед тих правобережних полковників, які підтримали гетьмана Ю. Хмельницького у розриві стосунків із Московією та відновленні зв'язків із Річчю Посполитою. Як черкаського полковника його згадує московський посол Феоктіст Сухотін у донесенні царю від 2.XII.1660 р. [53, с. 71]. На цій посаді перебував десь до початку 1662 р. Як «Адинець», постає в записках московського посла стольника Федора Лодижинського серед тієї козацької старшини, яка хотіла перейти на бік Москви («потдатца под великого государя высокую руку»). За це і був розстріляний Ю. Хмельницьким за донесенням наказного лівобережного гетьмана Якіма Сомка [6, с. 351].

Опісля Черкаський полк ненадовго очолив Михайло Гамалія. За родовою легендою, створеною його нащадками у XVIII ст., він, нібито, походив із подільських шляхтичів Висоцьких гербу «Дрия» [42 с. 30–31]. Але це не відповідає дійсності, бо ж, насправді, Гамалії були козацьким родом (можливо з татарським корінням – від «гамэл», що означає «роботящий», «діловий»). Замолоду М. Гамалія брав участь у національно-визвольній війні під проводом Б. Хмельницького – як «Миско Гамалия», козак Полкової сотні Черкаського полку він згадується в РВЗ 1649 р. [58, с. 64]. За гетьманування Ю. Хмельницького прийняв антитатарську позицію й став прибічником наказного лівобережного гетьмана Якіма Сомка, який орієнтувався на Московське царство. Згідно із «Літописами» Грабянки та Самовидця, влітку 1662 р., коли війську Сомка та князя Ромодановського добровільно здалися Черкаси, «гетьман полишив там полковником Гамалію» [30, с. 928; 33, с. 269; 41, с. 86]. Згодом він згадується в записках московського посла Ф. Лодижинського: «Да за Днѣпромъ жа де жилъ Черкашенинъ Гамалея». Там ідеться про те, що черкаський полковник М. Гамалія разом із канівським Іваном Лизогубом підбурювали правобережних і запорозьких козаків перейти на бік Москви. Тож Гамалія повторив долю свого попередника: так само був розстріляний за наказом Ю. Хмельницького [6, с. 352]. Деякі історики помилково вважають, що М. Гамалія знову був черкаським полковником у 1667–68 рр., але це не так, адже на той час Михайла вже п'ять років не було серед живих. Помилка має просте пояснення – дослідники сприйняли за М. Гамалію його сина Григорія. В «сказках» ніжинського протопопа Симеона Адамовича (кін. жовтня 1668 р.) згадується «Гамалія, полковник Черкаський», котрий супроводжував

турецьких посланців-чеусів до лівобережного гетьмана Івана Брюховецького та правобережного Петра Дорошенка [6, с. 93]. Насправді тут йдеться саме про лубенського полковника Григорія Гамалію, котрий навесні 1668 р. очолював посольство до Стамбула. Прикметник «черкаський» щодо нього в документі вжито в значенні «козацький».

З тієї ж причини до черкаських полковників помилково зараховують Дениса Мурашка, який на думку більшості дослідників, нібито, обіймав цю посаду у 1662–63 рр. Він походив з білоруського міщанського роду й став учасником національно-визвольної війни у 1654 р., коли приєднався до козаків під час походу в Білорусь війська Івана Золотаренка. Згодом призначений сотником Білоруського полку, а з 1657 р. – наказним полковником. Після смерті Б. Хмельницького Мурашко стає прибічником пропольськи орієнтованого гетьмана І. Виговського. У листі воеводи князя Юрія Долгорукова московському царю Алексею Михайловичу від 12.X.1658 р. він і названий черкаським полковником: «...в Менескѣ къ Черкаскому полковнику къ Денису Мурашкѣ, чтобъ онъ своего полку съ Черкасы шолъ к намъ...» [6, с. 257–258]. Насправді ж тут «Черкаський полковник» вжито у розумінні «козацький полковник», а «Черкаси» – «козаки». Дивно, але в списках черкаських полковників історики відводять Д. Мурашку зовсім інший часовий проміжок – 1662–1663 рр. Це абсолютно не відповідає дійсності, бо після позбавлення гетьманства І. Виговського, з 1660 р. Мурашко перейшов на службу до Речі Посполитої – полковником у війську великого гетьмана литовського Павла Яна Сапегі. Він брав участь у військових діях на території Білорусі, здійснював грабіжницькі набіги на Чернігово-Сіверщину, а у 1665 р. зазнав поразки від козаків чернігівського полковника Дем'яна Многогрішного. Тож ніякого відношення до Черкаського полку Денис Мурашко не мав.

За гетьманування пропольськи орієнтованого Павла Тетері (1663–1665) пірнач Черкаського полку вдруге отримав **Федір Джулай**. На цій посаді його бачимо в числі старшини, яка затвердила інструкції козацьким послам на вальний сейм (30.XI.1664). Оскільки Джулай був неписьменний, за нього документ підписав черкаський полковий писар Сава Клеванський [79, с. 305]. Після втечі Тетері до Польщі на початку літа 1665 р. Ф. Джулай, імовірно, складає повноваження, бо в серпні на посаді черкаського полковника бачимо вже Андрія Воронченка. На думку В. Кривошеї, це сталося внаслідок того, що Джулая «не стало» [37, с. 197]. Проте, Ф. Джулай був живим ще принаймні рік і проявляв активну

діяльність, про що свідчать згадки про нього в документах. Так, про нього йдеться в листі переяславського полковника Данила Ярмоленка лівобережному гетьману Івану Брюховецькому від 23.X.1665 р., де він зневажливо названий «собака, старый Джулай Исакунь» (йдеться про вилазку переяславців на правий берег, коли на зворотному шляху під Ірклієвим на них напав зведений загін правобережних козаків, татар і поляків, яким командував Джулай) [5, с. 33–34]. Наступного року він згадується в донесенні московського стряпчого Івана Связьєва, яке стосувалося підготовки гетьманом П. Дорошенком спільного козацько-татарського походу на Лівобережжя: 23.VI.1666 р. для узгодження спільних дій гетьман прислав на зустріч із татарськими посланцями до Білої Церкви трьох військових суддів та «полковника Черкаскова Жулая» [5, с. 126]. Звісно, черкаським полковником Джулай на той час не був – цю посаду тоді обіймав Богдан Калістрат (можливо, він так названий, як экс-очільник полку, або був наказним полковником?).

Абсолютна більшість дослідників історії козащини відносять до черкаських полковників Петра Дорошенка, гетьмана України, видатного військового та державного діяча часів Руїни. Вважається, що цю посаду він обіймав короткий час у 1665 р., безпосередньо перед обранням на гетьманство. При цьому історики посиляються на «Літопис» Самійла Величка, де сказано, що правобережні полковники і старшина «з'їхалися на Покрову в Чигирин, де учинили раду і нарекли на ній гетьманом Петра Дорошенка, тодішнього черкаського полковника» [30, с. 474]. П. Дорошенко походив з Чигирини, в РВЗ 1649 р. записаний на посаді писаря гарматного. За гетьмана Івана Виговського (1657–1659) обіймав пост полковника прилуцького, у часи гетьманування Юрася Хмельницького, з 1660 р. очолив рідний Чигиринський полк. Наприкінці 1662 р., після проголошення гетьманом Павла Тетері, П. Дорошенко стає генеральним осавулом, а у 1665 р. при самопроголошеному гетьмані Степані Опарі – генеральним обозним. Після усунення Опари його самого обрали гетьманом Правобережної України. Жодних документів, де б Дорошенко згадувався в якості черкаського полковника немає, а «Літопис» Величка – джерело пізнє (створене на поч. XVIII ст.), сповнене багатьма неточностями і вигадками. В інших козацьких літописах – Григорія Грабянки та Самовидця – його перед гетьмануванням названо «Тетериним осавулом», тобто за попередньою посадою [30, с. 931; 41, с. 98]. Достеменно відомо, що присяга новообраному гетьману відбулася не на початку жовтня («на Покрову»), а на півтора місяця раніше – 18 серп-

ня 1665 р., і не в Чигирині, а в козацькому таборі коло м. Богуслав. До того ж досить сумнівно щоб П. Дорошенко, котрий належав до генеральної старшини, «опускався» до керування полком, тим більше, що за документальними свідченнями пірнач Черкаського полку протягом 1665 р. тримали Федір Джулай (за гетьманування П. Тетері) та Андрій Воронченко (на момент присяги новому гетьману П. Дорошенку). Отже, відсутність інших доказів змушує сумніватися в можливості знаходження Петра Дорошенка в ряду очільників Черкаського полку Війська Запорозького (тим паче, цей полк не був його «рідний» – з часів Переяславських статей 1659 р. ця умова при обранні полковників все ще була чинною).

На початку гетьманування Петра Дорошенка на посаді черкаського полковника бачимо **Андрія Воронченка**. Достеменно не відомо, чи був він родичем колишнього черкаського полковника Яська Воронченка? Очолив Черкаський полк влітку 1665 р., перед обрання гетьманом Правобережної України П. Дорошенка. Вже як черкаський полковник «Андрій Воронко» фігурує в присязі Війська Запорозького «на вірність, послушество і підданство польському королю, на дотримання приязні з кримським ханом» і призначення гетьманом П. Дорошенка (18.VIII.1665) [38]. Наприкінці того ж року (11.XI.1665), як «Андрюшко Варанченко» згадується в матеріалах допиту полонених «язиків», захоплених наказним лівобережним гетьманом, переяславським полковником Данилом Ярмоленком після невдалої вилазки на Лівий берег черкаської сотні Ігната Шульженка [5, с. 38]. В. Панащенко відводить А. Воронченку другу каденцію на посаді черкаського полковника у 1669 р. [54, с. 66]. Вочевидь, підставою є опис бою під Конончею між татарами, союзниками «запорозького» гетьмана Петра Суховієнка, та дорошенківцями, що міститься в листі прилуцького полковника Івана Маценка до лівобережного гетьмана Дем'яна Многогрішного. Там згадується, що «Черкаского Воронченка ранили» [49, с. 421], втім, немає впевненості, що йдеться саме про Андрія. Віктор Заруба, наприклад, вважає, що тут названий Ясько Воронченко, котрий був черкаським полковником за часів Б. Хмельницького [29, с. 89]. Навіть якщо тут мався на увазі Андрій Воронченко, то в документі він не згаданий полковником, а прикметник «черкаський» тут міг бути вжитий, щоб вирізнити його від однофамільців з інших полків.

Побув А. Воронченко черкаським полковником недовго, бо вже на початку 1666 р. його на цій посаді змінив **Богдан Калістрат**. У лютому, як «Bohdan Kalistrat pylk. W[ojska] JKМ Z[aporozkiego] Czerkasky», він фігурує в списку старшини Війська Запорозького, яка затвердила інструкції козацьким

послам на варшавський сейм [38]. Окрім того, що Б. Калістрат був соратником гетьмана П. Дорошенка, жодних інших відомостей про нього немає. Імовірно, він залишався черкаським полковником і наступного 1667 р. Вдруге згадується на цій посаді через 10 років.

У 1668 р. очільником Черкаського полку стає **Яким Головченко**. Він походив з Переяславщини, був учасником національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького і, згідно РВЗ 1649 р., перебував у складі Чикменевої сотні Переяславського полку [29, с. 108; 58, с. 323]. Найпевніше, у 1666 р. після поразки антимосковського Переяславського повстання, перебрався на Правобережжя, де став прихильником гетьмана П. Дорошенка. Вже через два роки Я. Головченко був обраний черкаським полковником. Перебуваючи на цій посаді, брав участь у поході проти лівобережного гетьмана Дем'яна Многогрішного: очолював полки, які прийшли до м. Золотоноша на допомогу війську лубенського полковника Г. Гамалії. Як очільник Черкаського полку («Якимъ Головченко, войска запорожского черкаский») постає в листі від 10.XI.1669 р. до переяславського полковника Дмитра Райчі, де висловлює обурення намірам останнього загітувати черкаських козаків на бік Д. Многогрішного [8, с. 132–133]. Судячи з цього ж листа брав участь в розгромі противника гетьмана Дорошенка запорозького кошового отамана Михайла Ханенка під Стеблевым. Полишив посаду черкаського полковника в зв'язку з підвищенням: був призначений генеральним осавулом Війська Запорозького. Згодом присягнув московському цареві й перейшов на бік лівобережного гетьмана Івана Самойловича. Як «полковник бивший черкаский» згадується в гетьманському універсалі (16.III.1675) [60, с. 689]. Про такого, котрий «мав на собі Черкаське полковництво», Я. Головченка згадує гетьман Іван Мазепа в листі від 5.XI.1688 р. [27, с. 59].

Вже на початку 1671 р. на чолі Черкаського полку бачимо **Павла Білого**. Він походив із козацького роду з Черкас. Був останнім черкаським полковником, який належав до «старої гвардії» – безпосередніх учасників Хмельниччини. В РВЗ 1649 р. серед козаків Полкової сотні Черкаського полку він згадується, як «Павельъ Билого [син]» (там само фігурує Кузьма Білий – його батько) [58, с. 63]. За часів Руїни став прибічником гетьмана Петра Дорошенка, брав участь у Корсунській раді 1671 р., на якій правобережні полковники висловили довіру гетьману Дорошенку в його намірах віддалитися від Речі Посполитої. Як «Павел Билий полковникъ Войска Запорозкого Черкаский» постає серед підписантів ли-

Рис. 2. Прорис печатки Черкаського полку
Війська Запорозького (1671 р.)

ста старшини-дорошенківців до своїх побратимів на Січі (22.ІІ.1671). Лист стосувався Острозької угоди (1670 р.), за якою кошовий отаман запорожців Михайло Ханенко приймав зверхність Польщі й визнавався останньою гетьманом Правобережної України [16, с. 194; 74, с. 305]. Документ засвідчений печатками правобережних полків, у т. ч. Черкаського – це єдина відома на сьогодні черкаська полкова печатка. На ній зображено герб: навскіс перехрещені шабля та булава (світлина печатки була оприлюднена О. Однороженком,

а фотокопії самого документу з Музею Чорторийських у Кракові – Т. Чухлібом) (Рис. 2).

На 1674 р. деякі дослідники згадують аж двох черкаських полковників, які, нібито, по чергово обіймали цей пост: Григоровича та Пилипа Горілого. Але в даному випадку це пов'язано не з «плинністю кадрів», а з тим, що мова йде про одну особу – **Пилипа Григоровича Горілого**. Він був сином Грицька Горілого, соратника Б. Хмельницького, який згідно РВЗ 1649 р. займав значну посаду в козацькій ієрархії Черкаського полку (сотник Полкової сотні або осавул? – записаний наступним після полковника) [58, с. 63]. Спочатку Пилип Горілий був прибічником гетьмана Петра Дорошенка, при якому й посів місце черкаського полковника. Як «Григорович» (названий по-батькові), він згадується на початку лютого 1674 р.: разом із генеральним обозним Іваном Гулаком боронив Черкаси від об'єднаного війська козаків лівобережного гетьмана Івана Самойловича та московітів князя Григорія Ромодановського. Тоді через численну перевагу противника черкаські змушені були капітулювати і присягнути на вірність московському цареві. Переможці наказали черкаському полковникові разом зі своїми козаками приєднатися до свого війська і пішли далі захоплювати правобережні міста [35, с. 42]. А вже через півтора місяці, після поразки гетьмана П. Дорошенка під Лисянкою черкаський полковник Пилип Горілий, як і решта правобережних полковників, остаточно перейшов на бік Москви і гетьмана І. Самойловича.

Тоді ж взяв участь у Генеральній козацькій раді в Переяславі. Черкаський полковник «Филипъ Горѣлый» фігурує серед козацької старшини, підписантів листа генерального обозного І. Гулака «з товаришами» до московського царя, у якому вони присягають на вірність і просять допомоги у боротьбі з поляками (19.III.1674) [10, с. 411]. Так само згадується у відповіді царя – грамоті від 10.IV.1674 р. [10, с. 422].

Вже наступного 1675 р. на чолі Черкаського полку бачимо **Ждана Степаніва**. Він був прибічником гетьмана Петра Дорошенка. Після того, як гетьман змушений був присягнути московському цареві перед кошовим отаманом запорожців Іваном Сірком, Ж. Степанів пише листа своїм побратимам, лівобережним сотникам: золотоніському, кропивнянському та іркліївському із закликом до тих козаків, які переселилися з Правобережжя на Лівий берег Дніпра, повертатися назад. Лист написаний у Черкасах 15.X.1675 р., підписаний: «Жданъ Степановъ, полковникъ войска запорожского, черкаскій» [11, с. 279–280].

Керував Черкаським полком Ж. Степанів недовго – через рік цю посаду обіймав уже **Богдан Калістрат**. Це була його друга каденція – як і 10 років тому він підтримував Петра Дорошенка, який на той час вже присягнув на вірність Москві й був практично позбавлений гетьманства. Полковник згадується серед тієї козацької старшини (у т. ч. екс-гетьмана П. Дорошенка), яким були роздані царські дарунки, прислані 20.VIII.1676 р. в зв'язку зі сходженням на трон нового московського царя Федора Алексеевича: «Калистрату, полковнику черкаскому, пара соболей» [12, с. 55]. Цей перелік міститься в додатку до листа гетьмана Івана Самойловича, адресованого думному дяку Ларіону Іванову від 7.III.1677 р. На відміну, наприклад, від лубенського і канівського полковників, черкаський Б. Калістрат згадується в документі як чинний (тобто обіймав цю посаду й на початку 1677 р., принаймні, доки Дорошенко не був відправлений до Москви). Після цього Черкаський полк, як і більшість правобережних полків, був фактично ліквідований. Вже у вересні 1677 р. в місті перебувають донці та запорожці комонних полків Ілляша Новицького та Якова Павловського [60, с. 726].

За наказом московського уряду гетьман Іван Самойлович у 1678–79 рр. організував насильне переселення мешканців Правобережжя на Лівий берег, що отримало назву «Великий згін». Ця масова депортація торкнулася й жителів Черкас, тож про відновлення Черкаського полку не могло бути й мови. Напевне, остання спроба відродження цієї одиниці Війська Запорозького і послідня згадка про черкаського полковника

1. За М. Максимовичем	2. За В. Панашенко	3. За В. Зарубою	4. За В. Кривошеєю	5. За Д. Кушаном
Іван Барабаш (до поч. 1648) Марко (1648) Ясько Воронченко (1649–1651, 1653–1658) Баран Худий (1651) Федір Джулай (1658) Андрій Одинець (1659–1660) Михайло Гамалія (1662) Петро Дорошенко (1665)	Іван Дмитрович Барабаш (1638–1648) Максим Кривоніс (1648) Богдан Топа (1648) Станіслав Вадовський (1648) Марко (Манько) Топа (1648–1649) Яків (Ясько) Іван Воронченко (1649–1651) Баран Худий (1651–1652) Яків (Яцько) Пархоменко (1653–1658) Федір Джулай (1658–1659, 1663–1664, 1666–1669) Андрій Одинець (1659–1660) Михайло (Мисько) Гамалія (1662) Денис Мурашка (1662–1663) Петро Дорошенко (1665) Андрій Воронченко (1665, 1669) Богдан Калістрат (1666, 1676) Яким Головенко (1669) Павло Білий (1671) Григорівч (1674) Ждан Степанів (1675)	Грицько (1634) Яків Гугнявий (1637) Каленик Прокопович (1637) Дем'ян Гижийський (1638) Якубовський (1644) Іван Барабаш (1647) Максим Кривоніс (1648) Марко (Манько) Тарасович Топа (1648–1649) Яків Пархоменко Воронченко (1649–1651) Барановський (Худий Баран) (1651–1652) Яків Пархоменко (1653–1657) Федір Джулай (1657–1659, 1663–1664, 1665–1666) Андрій Одинець (1659–1661) Михайло Гамалія (1661–1662, 1667–1668) Денис Мурашко (1662–1663) Петро Дорошенко (1665) Яким Михайлович Головенко (1668–1669) Павло Білий (1671) Григорівч (1674) Філон Горілий (1674) Ждан Степанович (1675) Богдан Калістрат (1676)	Грицько (1634) Яків Гугнявий (1637) Каленик Прокопович (1637) Якубовський (1644) Марко Тарасович Топа (1648–1649) Яків Воронченко (1649–1651) Худий Баран (Барановський) (1651–1652) Яків Пархоменко (1653–1654) Федір Джулай (1658–1659, 1663–1664, 1666) Андрій Одинець (1659–1660) Михайло Гамалія (1662, 1668) Денис Мурашка (1662–1663) Петро Дорошенко (1665) Яким Михайлович Головенко (1668–1669) Павло Білий (1671) Григорівч (1674) Філон Горілий (1674) Ждан Степанович (1675) Богдан Калістрат (1676)	Грицько (Григорій) Черкашенин (1634) Яків Гугнявий (1637) Каленик Прокопович (1638) Ян Гижийський (1638) Якубовський (1644) Станіслав Котарський (1647) Станіслав Вадовський (1648) Марко Тарасович (1648) Мирон Топа (1649) Манько (1649) Ясько (Іван) Воронченко (1649–1653) Яцько (Яків) Пархоменко (1653–1657) Федір Джулай (1658–1659, 1663–1665) Андрій Одинець (1659–1662) Михайло Гамалія (1662) Андрій Воронченко (1665) Богдан Калістрат (1666, 1676–1677) Яким Головенко (1668–1669) Павло Білий (1671) Пилип Григорович Горілий (1674) Ждан Степанів (1675) Вергун (1681–1682)

Рис. 1. Варіанти списків полковників Черкаського полку Війська Запорозького

відноситься до 1681–82 рр. Це сталося у часи, коли гетьманом (володарем) Правобережної України за протекції турецького султана став молдавський господар Георгіе Дука. Новообраний гетьман вирішив відновити традиційну форму управління краєм, для чого на козацькій раді коло м. Немирів було обрано очільників правобережних полків. Черкаським полковником став **Вергун** [61, с. 160]. Достеменно не відомо, чи мав він перед цим відношення до Черкас (принаймні, прізвище Вергун зустрічається серед козаків Черкаського полку в РВЗ 1649 р.), і чи є однією особою з Жданом Вергуном, наказним полковником Корсунського полку (згад. 1670 р.). Спустошення й знелюднення Правобережжя, а також супротив сусідніх держав (Московського царства та Речі Посполитої) не дозволили реалізувати плани з відродження полків, у т. ч. Черкаського. На думку історика Тараса Чухліба, Вергун, як полковник війська молдавського господаря й «володаря України», міг брати участь в облозі турецькою армією Відня у 1683 р. [62, с. 757].

Таким є реєстр очільників Черкаського полку Війська Запорозького від його заснування й до ліквідації. В ході опрацювання історичних джерел довелося внести ряд суттєвих правок до цього переліку (Рис. 1: 5). Зокрема, змушені вилучити зі списку черкаських полковників вигаданих персонажів (Баран Худий) та осіб, які не мали відношення до керування полком і тривалий час відносилися до таких помилково (І. Барабаш, М. Кривоніс, Д. Мурашко, П. Дорошенко). Звісно, виключення з цього переліку видатних діячів періоду козаччини Кривоноса та Дорошенка ні в якій мірі не применшує їхньої ролі в історії України. Натомість, додані до реєстру раніше не враховані особи: С. Котарський та Вергун. Деякі правки стосуються уточнення років обіймання посади та черговості (не знаходять підтвердження третя каденція Ф. Джулая, другі – Я. Воронченка, М. Гамалії та А. Воронченка). Як свідчить наведений список, на посаду провідника Черкаського полку обиралися переважно представники козацько-старшинських родин, зазвичай, черкаських. Траплялися серед них і татари-вихрести, як Джулай і, можливо, Гамалія. Протягом цілого десятиліття (з 1638 по 1648 рр.) черкаськими полковниками були вихідці зі шляхти, причому етнічні поляки: Я. Гіжицький, Якубовський, С. Котарський, С. Вадовський. Приведені факти дозволяють по-новому поглянути на історію Черкаського полку та міста Черкаси козацької доби, а також створюють нові перспективи для вивчення пов'язаних з ними персоналій.

Звісно, представлений перелік черкаських полковників не є остаточним і буде коригуватися у випадку появи нових історичних джерел.

Джерела та література:

1. Акты Московского государства. – Т. I: Разрядный приказ. Московский стол (1571–1634). – СПб., 1890.
2. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической Комиссией (далі – Акты ЮЗР). – Т. III: 1638–1657. – СПб., 1861.
3. Акты ЮЗР. – Т. IV: 1657–1659. – СПб., 1863.
4. Акты ЮЗР. – Т. V: 1659–1665. – СПб., 1867.
5. Акты ЮЗР. – Т. VI: 1663–1668. – СПб., 1869.
6. Акты ЮЗР. – Т. VII: 1657–1663, 1668–1669. – СПб., 1872.
7. Акты ЮЗР. – Т. VIII: 1668–1669, 1648–1657. – СПб., 1875.
8. Акты ЮЗР. – Т. IX: 1668–1672. – СПб., 1877.
9. Акты ЮЗР. – Т. X: Переговоры об условиях соединения Малороссии с Великою Россиею. 1653–1654. – СПб., 1878.
10. Акты ЮЗР. – Т. XI: 1672–1674. – СПб., 1879.
11. Акты ЮЗР. – Т. XII: 1675–1676. – СПб., 1882.
12. Акты ЮЗР. – Т. XIII: 1677–1678. – СПб., 1884.
13. Акты ЮЗР. – Т. XIV: Доп. к III-му тому. – СПб., 1889.
14. Акты ЮЗР. – Т. XV: 1658–1659. – СПб., 1892.
15. Винар Л. Питання походження полковника Максима Кривоноса // Український історик. – 1971. – № 03–04. – С. 23–35.
16. Возняк М. Студії над українськими літописами. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2011.
17. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в 3-х томах (1620–1654 годы.). – Т. II: 1648–1651 гг. – М.: Изд-во АН СССР, 1953.
18. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в 3-х т. (1620–1654 годы.). – Т. III: 1651–1654 гг. – М.: Изд-во АН СССР, 1953.
19. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – Т. X: Від смерті Хмельницького до Гадяцької угоди. – Нью-Йорк: Книгоспілка, 1958.
20. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр.: В 4-х томах / Упорядн. о. Ю. Мицик. – Т. 1: 1648–1649. – К., 2012.
21. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр.: В 4-х томах / Упорядн. о. Ю. Мицик. – Т. 2: 1650–1651. – К., 2013.
22. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр.: В 4-х т. / Упорядн. о. Ю. Мицик. – Т. 3. – К., 2014.
23. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр.: В 4-х т. / Упорядн. о. Ю. Мицик. – Т. 4. – К., 2015.
24. Документи Богдана Хмельницького / Упор. І. Крип'якевич та І. Бутич. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961.
25. Документы об освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. / Сост. А.З. Барабой, И.Л. Бутич, А.Н. Катренко, Е.С. Компан. – К., 1965.

-
26. Доманицкий В. [як В.Д.] Поход козаков в Северную Россию в начале XVII в. // Киевская старина. – 1900. – Май. – С. 259–269.
 27. З епістолярної спадщини гетьмана Мазепи / Упор. і передм. В. Станіславський. – К., 1996.
 28. Заруба В.М. Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648–1782 рр. – Дніпропетровськ: Ліра, 2007.
 29. Заруба В.М. Козацька старшина гетьманської України (1648–1782): персональний склад та родинні зв'язки. – Дніпропетровськ: Ліра, 2016.
 30. Збірник козацьких літописів: Густинський, Самійла Величка, Грабянки / Ред. О. Дзюба. – К: Дніпро, 2006.
 31. Карлюк П. Козацька міфологія України: творці та епігони. – Харків: Фоліо, 2016.
 32. Костомаров Н. Богдан Хмельницький. – Т. I. – СПб., 1859.
 33. Костомаров Н. Исторические монографии и исследования. – Т. XII. – СПб., 1872.
 34. Костомаров М. Історичні монографії. – Т. VI: Гетьманування І. Виговського і Ю. Хмельницького. – (Руська історична бібліотека. – Т. XIII). – Тернопіль, 1891.
 35. Костомаров М. Історичні монографії. – Т. IX: Руїна. III. Гетьманування Самойловича. – (Руська історична бібліотека. – Т. XVI). – Львів, 1894.
 36. Кривошея В. Генеалогія українського козацтва: Нариси історії козацьких полків. – К.: Стилос, 2002.
 37. Кривошея В.В. Козацька еліта Гетьманщини. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2008.
 38. Крикун М. Інструкція послам Війська Запорозького на варшавський сейм 1666 року і відповідь короля Яна Казимира на неї // Центральна і Східна Європа в XV–XVIII століттях: питання соціально-економічної та політичної історії. – Львів, 1998. – С. 190–215.
 39. Куштан Д. Полковники Черкаського полку Війська Запорозького (від заснування до 1652 року) // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – Вип. 28. – К.: Часи козацькі, 2019. – С. 226–233.
 40. Куштан Д. Полковники Черкаського полку Війська Запорозького (від 1653 року до ліквідації) // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – Вип. 29. – К.: Часи козацькі, 2020. – С. 190–200.
 41. Літопис Самовидця / Підг. Я.І. Дзира. – К.: Наук. думка, 1971.
 42. Лукомский В., Модзалевский В. Малороссийский гербовник. – СПб., 1914.
 43. Лысенко Н. Дума о Хмельницком и Барабаше // Киевская старина. – 1888. – Июль. – С. 15–23.
 44. Максимович М.А. Собрание сочинений: В 3-х т. – Т. I: Отдел исторический. – К., 1876.

45. Мемуари до історії Південної Русі / Ред. В. Антонович, пер. з рос. І.С. Голуб. – Вип. II (перша пол. XVII ст.). – Дніпропетровськ: Січ, 2006.
46. Мицик Ю.А. Максим Кривоніс // В кн.: Полководці Війська Запорозького: Історичні портрети. – Кн. 1. – К.: ВД «КМ Academia», 1998. – С. 163–176.
47. Мицик Ю.А. Невідомі листи керівника Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. // Український історичний журнал. – 2001. – №1. – С. 134–147.
48. Нововиявлені документи з історії Національно-визвольної війни середини XVII ст. // Український історичний журнал. – 1998. – № 6. – С. 105–117.
49. Окиншевич Л. Генеральна Рада на Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст. ст. // Праці Комісії для вивчення історії західно-руського та українського права. – Вип. VI. – К.: ВУАН, 1929. – С. 253–425.
50. Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов (далі – ПКК). – Т. I. – К., 1898.
51. ПКК. – Т. II. – К., 1897.
52. ПКК. – Т. III. – К., 1898.
53. ПКК. – Т. IV. – К., 1859.
54. Панащенко В. В. Полкове управління в Україні (середина XVII – XVIII ст.). – Історичні зошити. – К.: ІІУ НАН України, 1997.
55. Панащенко В.В. Полковий устрій Черкащини у XVII – на початку XVIII ст. // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку: Матер. VI-х Всеукр. істор. читань. – Кн. 2. – К.-Черкаси, 1997. – С. 142–147.
56. Петров Н. О двух древних помянниках упраздненного Киево-Межигорского монастыря (Окончание) // Киевские епархиальные ведомости. – 1884. – №7. – С. 302–312.
57. Петровський М. Псевдо-діаріус Самійла Зорки // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – 1928. – Кн. XVII. – С. 161–204.
58. Реєстр Війська Запорозького / Гол. упор. О. В. Тодійчук. – Джерела з історії українського козацтва. – К.: Наук. думка, 1995.
59. Українська радянська енциклопедія. – Т. 16. – К.: Голов. ред. УРЕ, 1964.
60. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). – К.-Львів, 2004.
61. Чухліб Т.В. Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи (1663–1713). – К.: ВД «КМА», 2004.
62. Чухліб Т. Козацтво та шляхта з України-Русі у Віденській битві 1683 року // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 20. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2011. – С. 737–760.
63. Эвлия Челеби. Книга путешествия. – Вип. 1: Земли Молдавии и Украины. – М.: Наука, 1961.

-
64. Bandtkie J. S. *Dzieje Krylestwa Polskiego* – T. II. – Wrocław, 1820.
 65. Boniecki A. *Herbarz Polski: wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich*. – Cz. I. – T. VI. – Warszawa, 1903.
 66. Boniecki A. *Herbarz Polski: wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich*. – Cz. I. – T. VIII. – Warszawa, 1905.
 67. Boniecki A. *Herbarz Polski: wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich*. – Cz. I. – T. XI. – Warszawa, 1907.
 68. *Herbarz polski Kaspra Niesieckiego* / Wid. J.N. Bobrowicza. – T. IV. – Lipsk, 1839.
 69. *Herbarz polski Kaspra Niesieckiego* / Wid. J.N. Bobrowicza. – T. V. – Lipsk, 1840.
 70. *Herbarz polski Kaspra Niesieckiego* / Wid. J.N. Bobrowicza. – T. IX. – Lipsk, 1842.
 71. Kochowski W. *Annalium Poloniae ab obitu Vladislai IV Climacteres*. – Kraków, 1683.
 72. Kwiatkowski K. *Dzieje narodu polskiego za panowania Władysława IV króla polskiego i szwedzkiego*. – Warszawa, 1823.
 73. Latacz E. Barabasz Iwan // *Polski Słownik Biograficzny*. – T. I. – Warszawa, 1935. – S. 268–269.
 74. *Ojczyście spominki w pismach do dziejów dawniej Polski; diaryusze, relacje, pamiętniki i. t. p. służyć mogące do objaśnienia dziejów krajowych tudzież listy historyczne do panowania królów Jana Kazimierza i Michała Korybuta oraz listy Jana Sobieskiego marszałka i hetmana wielkiego koronnego* / Przez A. Grabowskiego. – T. II. – Kraków, 1845.
 75. Okolski S. *Dyaryusz transakcji wojennej między wojskiem koronnym i zaporoskiem, w r. 1637* / Wyd. K.J. Turowskiego. – Kraków, 1858.
 76. *Stanisława Oświęcimsa dyaryusz 1643–1651* / Wyd. W. Czermak. – *Scriptores Rerum Polonicarum*. – T. XIX. – Kraków, 1907.
 77. Uruski S. *Rodzina. Herbarz szlachty polskiej*. – T. VII. – Warszawa, 1910.
 78. Wolff J. *Kniaziewie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku*. – Warszawa, 1895.
 79. *Z dziejów Ukrainy. Księga pamiątkowa ku czci Włodzimierza Antonowicza, Paulina Święcickiego i Tadeusza Ryłskiego* / Red. W. Lipińskiego. – Kijów, 1912.